

DRÖMMEN OM ENSPRÅKIGHET

De perspektiv utifrån vilka den västerländska språkvetenskapen och språkpolitiken har sett på samhällets och individens två- och flerspråkighet kan sägas vara präglade av ett enspråkighetsideal, en dröm om enspråkighet. Denna dröm har lett till vissa svårigheter med att förstå, beskriva och förverkliga flerspråkighet.

Text: Saara Haapamäki

E

ett tidigt och för vår civilisation centralt vittnesmål för enspråkighetsdrömmen är första Mosebokens välkända myt om Babel, enligt vilken människor vid en tidpunkt då "hela jorden hade samma språk och samma ord" började bygga "en stad med ett torn som skulle nå ända upp i himlen". Detta avbröts av Gud som steg ner och sade: "De är ett enda folk och har alla samma språk. Detta är bara början. Nu är ingenting omöjligt för dem, vad de än föresätter sig. Låt oss stiga ner och skapa förvirring i deras språk, så att den ene inte förstår vad den andre säger." Här beskrivs ett slags nytt syndafall, för vilket mänskligheten bestraffas med att den delas i olika språkgemenskaper mellan vilka förståelsen inte längre är möjlig. Ett centralt budskap är förstås att det inte är människan utan Gud som bestämmer över språket, men myten gör också gällande att existensen av ett enda gemensamt språk för hela mänskligheten utgör ett slags paradiskt idealtillstånd.

Berättelsen om Babels språkförbistring har haft stor betydelse för den västerländska synen på språklig mångfald. Den är också av betydelse för språkvetenskapen, vilket jag återkommer till nedan. Före det vänder jag mig dock till språkvetenskapens rötter i antiken.

Trots att den grekiska kulturen var förhållandevis enspråkig och självcentrerad, var antikens tänkare medvetna om att andra civilisationer talade andra språk. För dem framstod den språkliga mångfalden inte som någon olycklig omständighet eller som ett straff av något slag, såsom fallet är i Babelmyten. Man kan emellertid inte påstå att antikens språkforskare skulle ha varit särskilt intresserade av att befatta sig med den språkliga mångfalden utanför sin egen kultur. Den språkrelaterade debatt som fördes under antiken kretsade framför allt

kring frågan huruvida orden var naturgivna och ekvivalenta med tingens väsen eller om de var godtyckliga och konventionella. För den senare tesen talade det faktum att olika språk hade olika beteckningar på samma ting, men några hade svårt att omfatta den på grund av att den innebar att man inte kunde komma åt tingens väsen genom orden. Men man kan i varje fall konstatera att språkteoretiska diskussioner ända från ett tidigt stadium var kopplade till frågan hur man kunde förklara – eller bortförklara – den språkliga diversiteten.

Aristoteles representerar den konventionella synen och konstaterar att "ett namn [onoma] är en talenhet som fungerar som tecken enligt överenskommelse". Det primära för honom är tingen som lämnar avtryck i själen. Språket är en symbol för själsintrycken och ytterst för tingen. Skriften är i sin tur en symbol för talet. Enligt Aristoteles kan de olika språken inte rangordnas i bättre och sämre. Det är nämligen likgiltigt vilka benämningar man använder i olika språkgemenskaper och under olika tider, för själsintrycken och tingen är ändå desamma för alla. Och just därför behöver man inte heller ägna uppmärksamhet åt den språkliga diversiteten. Det viktigaste studieobjektet för Aristoteles är i stället

Det är alltså inte bara fråga om drömmen om enspråkighet utan också drömmen om att det enda språket är just det som man själv talar.

den för alla språk gemensamma logiska tankestrukturen.

Den här idén återfinns i medeltidens *Grammatica speculativa*, vars grundtanke var att språket är en spegelbild av världen, såsom den reflekteras i det mänskliga intellektet. Språket, intellektet och varat är delar av en universell ordning skapad av Gud. Det underliggande antagandet är att det latinska språket bäst reflekterar den universella ordningen, och det är också detta språk som utgör utgångspunkten för studierna.

Den universalistiska idén lever kvar i den europeiska

språkvetenskapen under hela 1600- och 1700-talen, framför allt i form av den inflytelserika franska traditionen kring *grammaire générale*. Skillnaden till tidigare är att den universella strukturen enligt den kan studeras, inte bara med utgångspunkt i de klassiska språken, utan också i något annat språk, i regel franskan.

Man kan hitta exempel på liknande tankegångar ännu på 1900-talet och fram till våra dagar. En av de mest inflytelserika universalisterna i vår tid är utan tvivel **Noam Chomsky**, vars teoretiska konstruktion ”*the ideal speaker-listener*” i en fullständigt homogen språkgemenskap som kan sitt språk perfekt är arketypen för den enspråkiga talaren i ett enspråkigt paradisi. I Chomskys fall är det engelskan som utgör utgångspunkten i studiet av den universella grammatiken.

Den ovan beskrivna traditionslinjen med universalistiskt enspråkighetsmodus är alltså – av fullt begripliga skäl – inte intresserad av den språkliga mångfalden. Det finns en an-

och en var snarast intresserad av sitt eget språk, som sågs som ett uttryck för nationell och kulturell identitet och skulle uppvärderas och standardiseras – och gärna också upphöjas över andra språk. Förutom av särspråken var renässansens språkforskare intresserade av frågan om urspråket. Bibelns förklaring fungerade som utgångspunkt, och ett populärt diskussionsämne var vilket språk som talades i paradiset, och hur många och vilka språk som uppstod som resultat av intermezzot i Babel. Den mest utbredda idén under den här tiden var att urspråket var hebreiskan. Men det fanns också språkforskare som ville föra fram sitt eget språk som urspråk, bl.a. svenska forskare som menade att det hade talats svenska i Edens lustgård. Det är alltså inte bara fråga om drömmen om enspråkighet utan också drömmen om att det enda språket är just det som man själv talar.

I samband med sekulariseringen av språkvetenskapen på 1700-talet upphörde diskussionen om språket före och efter Babel så småningom, men det innebar inte att man slutade reflektera över språkets ursprung. Trots att man övergav Bibelns förklaringsmodell, levde tanken om det monogenetiska ursprunget kvar. Den präglar i viss mån också den romantiska traditionen på 1800-talet. En central omständighet för språkvetenskapen vid övergången till 1800-talet är återupptäckten av sanskrit. Detta språk betraktades som äldre och mer fulländat än latin och grekiska. Man antog dock att alla tre språk gick tillbaka till samma

nan linje, som på ett mer explicit sätt betonar de enskilda språken och deras särdrag. Också till den kan man hitta fröet under den klassiska perioden. Jag avser här studiet av latin inom den romerska traditionen, som i stället för att betona ett universellt system styrdes av ett intresse för latinets särart, dess användning i litteraturen och dess korrekta formulering i retoriskt syfte. Även här var det alltså fråga om en koncentration på ett enda språk.

Medan studiet av språk under antiken och medeltiden var lika med studiet av latin, började man från och med renässansen allt mer intressera sig för folkspråken. Därigenom blev man på ett annat sätt medveten om den språkliga mångfalden i världen, vilket dock inte betyder att forskarna skulle ha sysselsatt sig med frågor kring flerspråkighet. Var

källa. Den historisk-komparativa språkvetenskapen som var dominerande under stora delar av 1800-talet kan ses som ett försök att genom att jämföra olika språk med varandra rekonstruera denna källa, dvs. det indoeuropeiska urspråket. Det handlade kanske inte explicit om sökandet efter ett gemensamt språk för hela mänskligheten, men nog om att uppdaga en urform för en språkfamilj. Den här enspråkighetsvarianten förknippas med tanken om en kulturs och ras ursprunglighet och överlägsenhet. Myten om det heliga urspråket ersätts med en utopi om den ariska stammen.

Inom en tredje linje försöker man i än högre grad befatta sig med den språkliga mångfalden. Den kan framför allt förknippas med **Wilhelm von Humboldt** som var verksam un-

der de första decennierna av 1800-talet. Han var kanske den första som på ett systematiskt sätt betonade språkets dynamiska karaktär, språket som *energeia*, skapande kraft, i stället för *ergon*, ett verk. Humboldt studerade ett flertal språk, även sådana som i ett eurocentriskt perspektiv framstår som exotiska, och fick därmed anledning att ifrågasätta den tidigare idén om den universella språkstrukturen som hade baserat sig på de indoeuropeiska språkens struktur. Han förde fram att olikheterna mellan språk var så grundläggande att de måste påverka människans sätt att uppfatta verkligheten. Varje språk innefattar enligt honom en *Weltansicht*, dvs. en särskild syn på världen.

Trots att Humboldt ser en koppling mellan språk och *Weltansicht* betraktar han inte språken som tankefångelser. Dels är det så att varje individuell användning av språket leder till att det förändras, vilket innebär att språken aldrig är statiska strukturer. Dels utvidgas modersmålets gränser genom att man lär sig andra språk. Varje nytt språk man lär sig bidrar alltså med nya perspektiv på världen. Vad Humboldt emellertid låter bli att diskutera är vad det har för konsekvenser för flerspråkiga individers sätt att se på världen att varje språk har en egen *Weltansicht*. Har dessa individer flera världsbilder samtidigt eller sammansmälts de till en världsbild? Att inte explicit gå in på denna problematik är gemensamt för både Humboldt, hans föregångare **Johann Gottfried Herder** och hans efterföljare **Edward Sapir** och **Benjamin Lee Whorf**. Man kan säga att de är intresserade av språkens olikheter och dessas betydelse för tänkandet men inte av flerspråkigheten och dess betydelse för tänkandet.

På det hela taget kan man säga att språkvetenskapens historia är en lång berättelse om enspråkigheten, må vara i form av postulatet om en universell språkstruktur, sökandet efter ett urspråk eller koncentrationen på ett partikulärt språk.

Det har sannolikt att göra med att man inom språkvetenskapen ofta har föreställt sig något slags normspråk, idealspråk eller också ett abstrakt språkssystem, ett språk bakom språket. Att intressera sig för flerspråkighet förutsätter däremot ett intresse för språket i bruk, och just detta har språkforskarna, paradoxalt nog, haft vissa svårigheter med.

Under 1900- och 2000-talet har flerspråkighetsproblematiken tilldragit sig mer intresse från språkforskarhåll. Men inte heller de som har sysslat med individens och samhällets flerspråkighet verkar vara helt befriade från enspråkighetstanken. Detta kommer till uttryck på varierande sätt, och jag ska här nämna några exempel. Vad gäller individens tvåspråkighet har somliga svårt att omfatta tanken att det är möjligt att

lära sig behärska och använda två språk parallellt, för att inte tala om fler än två språk. Exempelvis den danske språkforskaren **Otto Jespersen** menar inte bara att det är omöjligt för simultant tvåspråkiga barn att lära sig något språk ordentligt, utan också att inlärnigen av två språk upptar så mycket hjärnkapacitet att den tvåspråkiga personen inte är kapabel att lära sig andra saker och därmed aldrig kan bli bra på något område. Den här tanken är ingalunda exceptionell utan hade formulerats redan tidigare av t.ex. den amerikanske lingvisten **Leonard Bloomfield** och kom senare att utgöra kärnan i den svenska halvspråkighetsdebatten.

Också om de flesta lingvister numera kanske har övergett halvspråkighetsargumentet, verkar tanken om den grundläggande enspråkigheten leva kvar. **Carol Myers-Scotton** gör i en introduktionsbok till tvåspråkighet från år 2006 en skillnad mellan förstaspråk och andraspråk och antar att tvåspråkiga individer har börjat sitt verbala liv som enspråkiga. Hon konstaterar själv att den här definitionen knappast fungerar när det är fråga om individer som från början har lärt sig två språk simultant, men det hindrar henne inte att välja den som en grundläggande utgångspunkt för sitt resonemang. Det kan tyckas som ett egendomligt val av perspektiv i en bok som explicit ska handla om individens tvåspråkighet. En liknande tendens gäller forskningen om kodväxling, dvs. blandningen av flera språk i en text- eller samtalskontext. Många kodväxlings-

forskare håller envist fast vid att det i en sådan situation alltid finns ett s.k. matrisspråk, dvs. ett slags grundspråk från vilket det växlas till ett annat eller i vilket det inkorporeras element från ett annat språk, och att det är matrisspråket som bestämmer de morfosyntaktiska reglerna för kodväxlingen.

I forskningen om den samhälleliga flerspråkigheten har man ofta förknippat tvåspråkigheten med språkbyte. Exempelvis **Einar Haugens** berömda språkbytesformel placerar olika typer av tvåspråkighet i en axel mellan enspråkighet i språk A och enspråkighet i språk B. Enligt den här modellen är tvåspråkigheten alltså inte ett bestående tillstånd utan en etapp i bytet från språk A till språk B.

Den behandling som flerspråkigheten får eller inte får inom språkvetenskapen har beröringspunkter med och konsekvenser för synen på flerspråkighet i samhällen, särskilt inom språkpolitiken och språkplaneringen. Också dessa uppvisar exempel på enspråkighetsideologin. Men trots att språkdiskussioner ofta är genomsyrade av enspråkighetstanken, är språksituationen i världen allt annat än enspråkig. Det finns visserligen förhållandevis få länder i världen som är officiellt flerspråkiga – vilket förstås i sig är ett uttryck för enspråkighetsidéen – men så gott som alla länder i världen är i praktiken flerspråkiga. Det finns endast få enspråkiga undantag i världen, exempelvis Falklandsöarna, St Helena, Vatikanstaten och Nordkorea, där samtliga invånare enligt den officiella rapporteringen talar samma språk (i praktiken kan språksituationen förstås vara mindre homogen även där). Som motexempel kan man nämna sådana mångspråkiga nationer som Ghana som har engelska som sitt enda officiella språk men där invånarna har cirka 80 olika modersmål eller Tanzania där swahili är det officiella språket men där invånarna har cirka 130 olika modersmål. Förhållandet mellan språk och nation kan illustreras med en enkel räkneoperation. Uppskattningarna om antalet språk i världen varierar mellan 4000 och 8000, men t.ex. i nyaste upplagan av uppslagsverket *Ethnologue* finns 6909 levande språk dokumenterade, och dessa är fördelade på ca 200 länder. Om de var jämnt fördelade skulle det ge i genomsnitt drygt 30 språk per land, och då handlar det enbart om *olika* språk. Siffran är alltså mycket högre om man tar i beaktande att det finns många språk som talas i fler än ett land.

Förutom att det talas fler än ett språk i nästan alla länder i världen är också en stor del av människorna flerspråkiga. Som **François Grosjean** påpekar är det paradoxala här emellertid att antalet två- eller flerspråkiga individer förefaller vara större i officiellt enspråkiga länder än i officiellt tvåspråkiga länder. Exempelvis i Tanzania är uppskattningsvis 90 % av befolkningen två- eller flerspråkig. Däremot är bara ca 13 % av befolkningen tvåspråkig i det officiellt tvåspråkiga Kanada. Den här omständigheten har att göra med att den officiella tvåspråkigheten i de flesta fall inte primärt syftar till att stöda individernas tvåspråkighet utan till att garantera en möjlighet för två språkgrupper att använda var sitt språk inom en och samma nation. Den situation som vi har i Finland är just av den här typen.

Den finländska tvåspråkigheten kan karakteriseras som ett slags tvångsäktenskap mellan två enspråkigheter, där det som förenar de två språkgrupperna är just precis drömmen om enspråkighet. För dem som värnar om landets tvåspråkighet verkar det ytterst handla om minoritetens rätt att leva i svensk enspråkighet, medan motståndarna anser att enspråkigheten på majoritetsspråket räcker och att det är onödigt, förlegat eller dyrt att upprätthålla en liten minoritets språkliga rättigheter. De tvåspråkiga individerna ses av många som ett problem – deras språkliga repertoar är både för mycket och för lite. Tvåspråkiga verksamheter och sammanhang är ungefär lika oönskade, eller i varje fall är det sällan som någon värnar om sådana. Man efterlyser t.ex. i

regel inga tvåspråkiga skolor, universitet, teveprogram, debatter, möten, teaterföreställningar, tidningar, böcker eller sällskapsspel. Och om man gör det, är det för det mesta fråga om kombinationen finska och engelska eller kombinationen svenska och engelska. Engelskan förefaller nämligen inte utgöra ett problem för någon av språkgrupperna.

I Svenskinland – och i Finland generellt – har språkdebatten styrts av den enspråkighetsideologi som sammanfattas i den s.k. taxellska paradoxen, enligt vilken enspråkiga (=svenska) lösningar gynnar tvåspråkigheten (=den nationella), medan tvåspråkiga (=finsk-svenska) lösningar gynnar enspråkigheten (=den finska). Exempel på detta finns t.ex. i Svenska folkpartiets språkpolitiska linjedragningar där tvåspråkigheten på flera ställen lyfts fram som en rikedom och framgångsfaktor. Men det gäller att veta vad som åsyftas med tvåspråkighet här, för de konkreta åtgärder som föreslås för att gynna tvåspråkigheten kunde för någon med ett annat tvåspråkighetsbegrepp framstå som åtgärder som motarbetar tvåspråkigheten. Det handlar om sådant som att tvåspråkiga familjer ska registrera sina barn som svenskspråkiga och välja svensk skola för dem, att de svenska skolorna ska förbli enspråkigt svenska, att det bör förhindras att Nylands brigad blir tvåspråkig och att tvåspråkiga församlingar borde delas enligt språk i enspråkiga.

Det är möjligen frukterna av båda språkgruppernas enspråkighetstänkande som vi nu skördar, bl.a. i den senaste språkdebatten. Och inte bara vi – liknande eller värre tendenser finns också på annat håll, t.ex. i det officiellt tvåspråkiga Belgien, där de båda språkgruppernas förhållningssätt till varandra karakteriseras av en sorts tonårsmässig kompromisslöshet. Ingen vill förneka att det är viktigt att olika språkgrupper får enspråkiga lösningar på sitt språk, men ett envist insisterade på uteslutande enspråkiga lösningar kan leda till segregation, till separatistiska strävanden som i Belgien, eller till marginalisering, särskilt om den ena språkgruppen är i minoritetsposition. Jag tror att det är så att ju fler tvåspråkiga praktiker och sammanhang det ingår i olika språkgruppers vardag, desto mer naturlig och integrerad kan närvaron av två (eller flera) språk bli i allas ”språkighet”. Särskilt viktigt är det att sådana ingår i majoritetstalarnas vardag, men för att det ska vara möjligt måste viljan till tvåspråkiga praktiker finnas också hos minoriteten. Dock tror jag att sådana praktiker är svåra att införa om enspråkighetsidealet är inrotat i tänkesättet, och kanske rentav omöjliga att införa om det saknas tradition och vana att fungera i flerspråkiga sammanhang, något som det finns t.ex. i vissa afrikanska och asiatiska länder men mera sällan i Europa.

Den europeiska drömmen om enspråkighet är urgammal och en del av ett tema med variationer: ett språk, ett folk, en filosofi, en gud, en religion, en kyrka, en påve, en kejsare, en kung, en armé, en ledare osv. Den monolitiska idéen kan emellertid knappast förverkligas annat än i totalitära enhetskulturer, och sådana har dessvärre sällan ett lyckligt slut. Förutom att idéen om språklig enhet är vanlig är den också potentiellt farlig. Den har obehagliga kopplingar till intolerans, diskriminering, nationalism och etnisk essentialism. Låt oss därför se Babel som en befrielse från den enspråkiga enspråkigheten. ■